

ПОСТМОДЕРНА И РЕЛИГИЈА: ОД ДЕКОНСТРУКЦИЈЕ ДО ДЕНЕГАЦИЈЕ

Душан Пајин*

Факултет ликовних уметности, Београд

Резиме: Постмодерна деконструкција религије тиче се четири основне теме, или идеје. 1) Најпре се односи на религијски мит као велику причу. У случају хришћанства, та велика прича је цела хришћанска концепција откровења, којим Бог открива човеку своју велику причу – од стварања света, до судњег дана и спасења. 2) Друго, постмодеран став да је сваки дискурс (па тиме и религијски) социјални (и лингвистички) конструкт, значи релативизовање религијског учења, што је супротно учењу сваке религије, укључујући ту и хришћанство. Ово постмодерно релативизовање се – заправо – надовезује на модерно (историјско) релативизовање које је истицало историчност религије (да митови и религије настају и смењују се у током историје). 3) Треће, постмодерно одбацивање логоцентризма, односи се у овом контексту на Бога као логос света (логосно устројство света) и на трансфер Бог–човек (тј. од логоса, логосу – путем откровења). 4) Четврто, постмодерно одбацивање тзв. јаког субјекта односи се на хришћанску концепцију човека као бића надређеног живој природи по вољи Божјој и привилегованог у односу на природу, као изабраника спасења. То се – посебно – односи на хришћане као супер–јаке субјекте, који су у односу на остале људе посебно одабрани да понесу мучеништво и светло вере и спасења светом (а посебно на Христоса, као мега–супер јаког субјекта). Поједини богослови, различитих оријентација, реагују на изазове постмодерне на веома различите начине. Једни настоје (опет на различите начине) да посредују изазове постмодерне и да понуде алтернативне теологије и филозофије религије (а и редефинисање саме постмодерне, укључујући ту и стварање тзв. конструктивне постмодерне која је угоднији партнер религији него деконструктивна постмодерна). Други у целини одбацују постмодерну и њене изазове. С друге стране, поједини постмодерни аутори се враћају религији на различите начине: било тако што наглашавају темељну важност вере, или љубави, као важних конституената религијског искуства, или преко језичких игара, као што је денегација.

Кључне речи: велика прича, деконструкција, субјект, свети језик, религијски дискурс, изабрани народ, постмодерни плурализам, денгација, љубав, вера.

POSTMODERNISM AND RELIGION – FROM DECONSTRUCTION TO DENEGATION

Abstract: Postmodern deconstruction of religion is related to four aspects. 1) First, it means the deconstruction of religion as a grand narrative, deconstruction of the religious authentic subject, deconstruction of revelation as the monopoly on truth, and deconstruction of religious concept of history, as God's plan to save mankind. 2) Second, the postmodern attitude toward any discourse as a social and linguistic construct, means deconstruction of religious teachings as a truth transferred in holy language, to subjects who qualified by faith, and proposal of their relative value, for a particular social group, in particular historical, and linguistic settings. This means that religion is relative, related to its chosen people, and chosen times. 3) Third, postmodern deconstruction of logocentrism, means that God – as logos, that communicates and transfers the one and only truth to his favorite subject (Moses, Jesus, or Mohammed) – is a construct of religious imagination, a social, and gender monopoly. 4) Fourth, postmodern negation of the subject is contrary to the Christian concept of man, as a being specially favored by God, and assigned as a ruler upon other beings. It is also contrary to the concept of Christian as a specially favored subject, and Christ, as a

---

* e-mail: dpajin@f.bg.ac.yu

particular, great Subject: man–God. To these postmodern challenges theologians of various denominations react in various ways – some of them try to integrate the postmodern challenges (including feminist), into their revised theological discourses. Some consider postmodern pluralism as incompatible with authentic religion. Also, some postmodern authors reconstruct a sort of come–back to religion, either by positing the basic value of faith, and love, as parts of religious attitude, or by linguistic games, like denegation.

Keywords: grand narrative, deconstruction, subject, holy language, religious discourse, chosen people, postmodern pluralism, denegation, love, faith

ДЕКОНСТРУКЦИЈА – РЕЛИГИЈА КАО „ВЕЛИКА ПРИЧА”

Постмодерна деконструкција религије тиче се четири основне теме, или идеје.

- 1) Најпре се односи на религијски мит као велику причу. У случају хришћанства, та велика прича је цела хришћанска концепција откровења, којим Бог открива човеку своју велику причу – од стварања света, до судњег дана и спасења.
- 2) Друго, постмодеран став да је сваки дискурс (па тиме и религијски) социјални (и лингвистички) конструкт, значи релативизовање религијског учења, што је супротно учењу сваке религије, укључујући ту и хришћанство. Ово постмодерно релативизовање се – заправо – надовезује на модерно (историјско) релативизовање које је истицало историчност религије (да митови и религије настају и смењују се у током историје).
- 3) Треће, постмодерно одбацивање логоцентризма, односи се у овом контексту на Бога као логос света (логосно устројство света) и на трансфер Бог–човек (тј. од логоса, логосу – путем откровења).
- 4) Четврто, постмодерно одбацивање тзв. јаког субјекта односи се на хришћанску концепцију човека као бића надређеног живој природи по вољи Божјој и привилегованог у односу на природу, као изабраника спасења. То се – посебно – односи на хришћане као супер–јаке субјекте, који су у односу на остале људе посебно одабрани да понесу мучеништво и светло вере и спасења светом (а посебно на Христа, као мега–супер јаког субјекта).

У свом делу *Постмодерно стање* Лиотар (Lyotard, 1984) одређује постмодерну као неверицу, или неповерење према метанарацијама – или „великим причама” – које имају тотализујућу амбицију свеобухватних, систематских објашњења, са амбицијом да дају одређену перспективу човеку и историји (у хришћанству та перспектива је одређена божјим планом спасења, а у секуларној историји, доминантним смером историје).

У велике приче спадају како садржаји модерне, тако и премодерне нарације, тј. водеће религије. Дакле, то су и велики системи филозофије, науке, историје, велике теорије уметности, али и велике религије.

Лиотар доводи у контраст модерну и постмодерну, па каже да су за модерну карактеристични:

- 1) амбиција да се постигне синтеза и обухватност,
- 2) уверење да је остварива аутентична, интегрисана и одговорна личност,
- 3) тежња ка дубоком и фундаменталном,
- 4) уверење да је могуће открити објективне, обавезујуће истине света, историје и човека.

У Лиотаровом фокусу је модерна, јер се један део постмодерне критике мало освртао на религију, пошто полази од тога да је хришћанство сишло са историјске позорнице (Бог је мртав), тако да се окреће модерни као историјски релевантном партнеру и противнику.

Међутим, по одређењима која су узета у обзир, видимо да – имплицитно, или експлицитно – у кош са модерном, улази и пре-модерна, тј. религије које са модерном деле нека важна обележја, као што су:

- 1) претензија на обухватност, целовитост,
- 2) захватање у фундаментално, у дубину,
- 3) интегрисани и одговорни субјект – аутентично сопство,
- 4) уверење да постоји једна истина и
- 5) историја света, коју хришћанство сматра откривеном (од стране Бога човеку), а модерна сматра да је човеку могуће да открије ту историју властитим сазнањем и да је изложи на универзално прихватљив начин.

Насупрот томе, постмодерна сматра:

- 1) да је све подложно деконструкцији и фрагментацији,
- 2) да је аутентично сопство (личност) илузија – тј. (само) покушај да се постваре или супстанцијализују обични склопови, или ансамбли друштвених улога које чине неког појединца,
- 3) да су тзв. „истине” (историјске, умске) социјални конструкти друштвених група и њихових језика,
- 4) да је историја (само) мрежа језичких игара,
- 5) да је језик самореферентни систем који није у стању да укључи истине изван себе самог, јер ствара значења и истине на основу самог себе,
- 6) да отуда и нема трансцендентног, обухватног, објективног логоса (тј. нити таквог језика, истине, или обухватног објективног ума – схваћеног било на антрополошки, метафизички, или теолошки начин),¹
- 7) да је једина реалност „виртуелна реалност” (овде је технички термин из света компјутера метафора за велике, обухватне приче које претендују да буду истина и само истина, тј. умно објашњење света и историје).

---

¹ Антрополошко схватање ума (умска спознаја) се развија код Канта, или Фојербаха, метафизичко схватање код Платона, или Хегела (светски ум), а теолошко у хришћанској филозофији (Логос = Бог). Са становишта постмодерне и Бог (религије) и светски дух, или ум (метафизике) су као диносауруси у историји културе – изумрли; од њих су остали само скелети, или „испражњени означитељи.”

ПОСТМОДЕРНА РЕВИЗИЈА

Постмодерна ревизија богословије значи – између осталог – и окретање од традиције и историје, јер по постмодерном тумачењу традиција и историја су велика прича, или конструкт победника. Постмодерна се окреће ревизији у садашњости и будућности.

Идеје које су некад биле сматране објективним и рационалним, у постмодерни се сматрају логоцентричним (разум белог мушкарца који претендује да буде мериторан и универзалан), сексистичким, хомофобичним, или патријархалним (патерналистичким). Отуда се тражи ревизија свих категорија у религији – од представа о божанству, до верске службе, ставова према полности и друштвеној правди.

Дебате укључују питања и дилеме да ли треба концепт бога заменити, или допунити богињом, да ли дати предност интелектуалном, или духовном; да ли постмодерна религиозност треба да ревидира опозицију паганизма и религиозности, место хомосексуалности и лезбијских склоности, и сл.

Једна од упадљивих разлика традиционалне богословије и постмодерне ревизије је и укидање идеје хијерархије у сваком погледу и домену, због тога што се сматра да хијерархија значи репресију. Постмодерна ревизија афирмише *хетерархију*, флексибилне границе и плурализам.

Надовезујући се на неке идеје и ставове New Age–а, постмодерна одбацује доминацију разума и логоцентризам, а афирмише интуицију, логику тела и типове сазнања који долазе из мита, обреда, драме и уметности.

ФЕМИНИСТИЧКИ РЕВИЗИОНИЗАМ

„Постмодерна религиозност” се позива и на старе матријархалне, или паганске (индијанске) обреде и религијске идеје, повезујући то са феминистичким захтевима.

Феминистички ревизионизам богословије спада у постмодерну, јер деконструира западну (хришћанску) традицију, указујући на њену патријархалну једностраност и пристрасност. Према феминистичком тумачењу, патријархалност аутоматски искључује женско искуство из религијског дискурса и онемогућује женама да остваре потенцијале властите психе у религији. На тој основи феминистичка ревизија иде до става да је женама потребна богиња и да је потребно легализовати и вратити ритуале матријархалних култура.

Овај став је (делом, или у већој мери) у противречности са историјским искуством, с обзиром да су многи истраживачи историје хришћанства установили да су у појединим периодима, а нарочито на његовом почетку, кад се хришћанство ширило у римској империји, жене биле ватрени поборници и носиоци хришћанских идеја и вере.²

---

² Тако Рјенкур указује – „Мушкарци су се преобраћали у хришћанство поглавито под утицајем жена. жене на високом друштвеном положају и припаднице владарских кућа, често су биле хришћанске преобраћенице, које су без разлике покушавале да своје супруге, очеве, браћу и синове приволе да им се придруже у новој вери...” (Rjenkur, 1998: I, 238). То се понавља и више векова касније (X–XII век), у процесу покрштавања средње–европских словенских и руских кнезова. „Покрштавање је преобраћеним кнежевима отворало тако значајан пут за средњевековну политику, женидбене везе у

Феминистички ревизионизам јавља се данас у различитим конгрегацијама на Западу (католичким, протестантским, унитаристичким, православним) и некад се повезује са враћањем паганизму, или неопаганизмом, истицањем да је западна, хришћанска традиција не само потиснула ове традиције, него и спровела геноцид над људима (племенима) који су носили ту традицију. У том контексту се истовремено артикулише захтев за враћањем свих права (укључујући и духовна) домороцима, женама и земљи – јер су они делили заједничку судбину, као жртве репресије, експлоатације и пустошења.

Феминистичка ревизија религиозности је некад умерена (кад захтева само ревизију идеје Бога и допуну идејом Богиње, или женског начела у идеји Бога), а некад радикална. У радикалном виду је то или успостављање неопаганства, или ревизија и враћање вештичарењу, као позитивној активности. У том контексту се вештице из Средњег века не само ревалоризују као аутентичан израз феминизма који је проглашен за зло и прогањан у шовинистичкој мушкој култури, него се и обнавља њихов култ и пракса (која сада није ни окренута бацању злих чини – што по феминистичком тумачењу вештице и нису радиле), али у новим околностима и новим садржајима. Вештичарење је сад редефинисано као нова терапијска пракса, или као ширење свести у духу једне нове, неспутане женствености, како то описује једна од заступница овог покрета, Маргот Адлер (Adler, 1986: 37).

ПОЛИТЕИЗАМ И ПЛУРАЛИЗАМ

Други аутори, блиски неопаганизму, стављају нагласак на политеизам (види Miller, 1974), сматрајући да је за плуралистичко друштво политеизам (или паганизам) адекватнији тип религиозности од монотеизма. За то постоје три разлога.

Прво, монотеизам је представљао покушај да се сви системи мишљења – било да је реч о политици, историји, филозофији, схватању природе, или психологији – подреде једном принципу, или логосу. То је непримерено и застарело у друштву које је радикално плуралистичко и релативистичко.

Друго, у савременом друштву еколошки проблеми постају све тежи и важнији, а политеизам је сматрао да су божанства повезана са природом, да повезују човека са природом и упућују га на њу, док монотеизам обећава избављење из природе и материје, као стања палости.

Треће, политеизам више одговара људској природи и свести. Отуда потиче и стална борба са јересима у монотеизму, док политеизам то прихвата као део плурализма човека и друштва.

Милер сматра да нови политеизам почива на открићу политеизма психе, тј. на увиду у различите потенције, значења и постојања, који су нам дати у реалности свакодневног живота (Miller, 1974: 65).

кругу хришћанства: византијска кнегиња Ана удала се Владимира I, тек када је овај, захваљујући њој примио хришћанство, вероватно се и Добрава удала за Мјешка I, када је овај одлучио да се покрсти. И Готшалк, хришћански кнез паганских Ободрита из истих разлога се оженио данском кнегињицом Сигридом итд.” (Ловмјањски, 1996: 202).

ПОСТМОДЕРНА БОГОСЛОВИЈА – ПРИХВАТАЊЕ И ОДБАЦИВАЊЕ ИЗАЗОВА

Поједини богослови различитих оријентација, реаговали су и реагују на изазове постмодерне на веома различите начине. Могућа подела је на:

- a) оне који настоје (опет на различите начине) да посредују изазове постмодерне и да понуде алтернативне теологије и филозофије религије (а и редефинисање саме постмодерне, укључујући ту и стварање тзв. конструктивне постмодерне која је угоднији партнер религији него деконструктивна постмодерна) и
- b) оне који у целини одбацују постмодерну и њене изазове.

Поједини аутори предлажу и поделу на либералне и конзервативне теологе, при чему се ова подела може, али не мора поклапати са горњом поделом на „а” и „б” (тј. конзервативни теолози могу бити како они који одбацују постмодерну, или они који прихватају њене изазове на начин који се може сматрати конзервативним).

а) Они из прве групе се често разликују. Међу њима су и они који примењују увиде и анализе аналитичке и постмодерне филозофије на читање основних хришћанских текстова и покушавају да граде богословске варијације и теологије на маргинама, или кроз постмодерну мисао.

Други реагују на изазове постмодерне градећи неку врсту либералне, постмодерне богословије.

Трећи у том либерализму иду и даље, па укључују и идеје полних студија (*gender studies*), или феминизма, у својеврстан ревизионизам класичне богословије.

Четврти – који сматрају да постмодерна (са модификацијама у правцу „конструктивне” постмодерне) може бити и савезник либералне богословије, или једне филозофије религије – покушавају да постмодерну негацију идеја и ставова модерне (посебно просветитељско–декартовског наслеђа) преокрену у корист богословских идеја (тј. да одбацивање модерне тумаче, или схвате, као прилику за повратак религији, или враћање премодерној мисли – по начелу „негација негације”). Међутим, досег тога је ограничен, јер – као што смо већ видели – одбацивање модерне као велике приче и свега што је с тим повезано, истовремено је и одбацивање религије као велике приче (хришћанског плана спасења, између осталог).

б) Међу онима који у целини одбацују постмодерну и њене изазове по филозофију религије има представника из различитих деноминација: протестантска, католичка, православна, унитаристичка итд. Сада ћемо приказати дилеме у унитаризму у односу на постмодерну, а потом један вид одбацивања постмодерне из угла православља.

УНИТАРИЗАМ И ОДБАЦИВАЊЕ ИЗАЗОВА

Многи унитаристи (*Unitarian Universalists*) се опиру утицају постмодернизма у својим храмовима, истичући да је – између осталог – њихов захтев за враћањем спиритуалном, враћање у мрак мистицизма, сујеверја, прерационалних и митских веровања, каже Сузан Мејер (1996). Разум треба да остане основа унитаризма, као и одговорно трагање за истином и значењем.

Неки међу њима, који се залажу за постмодерне трендове, сматрају да нова унитаристичка духовност треба да буде једнако отворена према разуму, као и према мистицизму, јер је и то део људског искуства, а да би то отварање привукло унитаризму нове генерације верника.

Све то изазвало је поделе у унитаризму, о којима говори Сузан Мејер (1996):

– Многи верују да уместо да буде корак напред у будућност, са разумом, слободом и толеранцијом као руководећим вредностима, нове тенденције представљају корак назад у таму мита, мистерија и магије. Тако, сада се говори о диверзитету и отворености, али нема више толеранције, или широкогрудости, према онима који говоре са становишта рационализма, религијског хуманизма, или политичког конзервативизма. Ако неко доведе у питање обожавање богиње у унитаризму, одмах ризикује да га оптуже за мизогинију. Ако неко постави питање у вези са улогом неопанизма у унитаризму, ризикује да га етикетају као неког ко сузбија етничке мањине или као експлоататора земље. (...) Стога неки тврде да је плурализам постао „новоговор” апсолутног, некритичког, моралног, интелектуалног и духовног релативизма.

ПРАВОСЛАВЉЕ И ПОСТМОДЕРНА

Међу онима који одбацују не само постмодерну деконструкцију, или ревизију (примењену на религију), него и критикују постмодерно плуралистичко друштво, јесте и један број православних богослова на Западу. Један од њих – Тома Хопко (пореклом Рус), декан Факултета семинара Св. Владимира у држави Њујорк – излаже своје идеје, за које сматра да су релевантне за православне и у другим срединама јер – како каже – православни у Северној Америци и Европи живе у постмодерном плуралистичком друштву (чији су корени у модерној америчкој либералној демократији), док ће они који живе у источној Европи убрзо такође живети у таквом друштву. У том смислу, он сматра да његове дијагнозе нису релевантне само за северноамерички континент, јер – како каже – радикално нова ситуација у којој су се нашли (или ће се убрзо наћи) православци и остали хришћани у различитим деловима света, јесте глобално село, пошто сви крећу ка сличној организацији друштвеног живота.

То постмодерно друштво он овако описује:

*У постмодерном плуралистичком свету нема истине, правде, доброте и лепоте за које су сва људска бића створена да их открију, сазнају и да у њих верују, ка којима су позвани да се уподобе мишљу, речју и делом, а њихова привилегија би била да уживају и да се радују тим вредностима, којима су благосиљани и због којих хвале Бога. Нема смисла и сврхе који би били заједнички свима. Уместо тога постоји креатура реалности, или – тачније – многе творевине псеудо–реалности, створене субјективно вољом појединца, партија или „интересних група” у домену политике, моћи, само–промоције или пермисивности. Носиоци модерне либералне демократије сада постају објекти обожавања и сврха самима себи, у једном политизованом и хедонизованом свету. Слобода постаје распусност (*Freedom becomes licence*). Присвајање постаје право, а разлике се деификују.*

Срећа, сада схваћена као материјално и псеудоспиритуално задовољство, постаје обавезујућа за све.

Ако је пре више од пола века Х. Ричард Нијбуер (Richard Neibuhr – у свом делу The Kingdom of God in America, 1937, стр. 193) могао рећи да у модерном америчком либералном протестантизму „Бог без гнева, доводи људе без греха, у краљевство без суда, кроз службу Христу без крста” – сада се може рећи да у новом добу, постмодерног плурализма, божанство без суверенитета, доводи људе без достојанства, у раздобље без одговорности, користећи се богом или богињом по нашем избору, без икакве трагедије.

На основу тога он саветује најпре шта не треба чинити, а затим шта треба чинити (овде само наводимо шта не треба чинити):

1) *Православни хришћани не би требало да поричу постојање „постмодерног плурализма” нити то да његова моћ расте у свим деловима света. Потценити његов утицај било би фатално за православље, јер он доноси револуцију непојмљивих размера.*

2) *Била би фатална грешка мислити да су православни и њихове цркве имуни на постмодернизам и незахваћени његовим утицајем и снагом. Ми, православни, потребно је само да сагледамо себе (а сагледати себе је веће чудо него дићи се из мртвих, кажу наши свеци) и да увидимо да је тако. Један психијатар који описује хомосексуални покрет у Америци и његово место у савременом америчком етосу, рекао је „да се велика количина памети може ставити у службу незнања кад је потреба за обманом дубока” (С. W. Socarides: Homosexuality: A Freedom Too Far, стр. 234). Његове речи звуче као речи свеца подвижника који описује духовну обману (прелест). Није ли то упозорење применљиво и на нас православне, будући да су нам данас дубоко потребне илузије и обмане о нама самима, нашим црквама, нашим историјама, нашим суседима и нашем свету?*

3) *Треће, ми православни не треба да реагујемо на постмодерни плурализам мислећи да можемо одбацити савремен свет тражећи уточиште у неком властитом свету. То би била предаја самоискривљењу и искушењу које смо позвани да откријемо и да му се одупремо. Јер, то је управо оно што постмодернизам жели да учинимо, као и да брани наше право и разлог да тако чинимо. Ми не можемо градити наше реалности субјективним измицањем (subjective fiat). Морам се укључити у реалност таква каква је и преузети одговорност за њу пред Богом. Морам живети у свету који је по Божјем провиђењу наш.*

4) *Коначно, не смемо постати жртве постмодерног плуралистичког погледа на свет као да је он нека нова прилика за човечанство, коју православни треба да прихвате са добродошлицом, као нешто што је инхерентно у складу са традиционалним православним погледима на слободу, лично достојанство, културни диверзитет, богословију отеловљења и апофантичку мистичку богословију, или са нашом подједнако традиционалном (понекад, површно) критиком „западног” рационализма, пиетизма, легализма и морализма.*

Видимо да Хопко одбацује, како покушаје да се из угла богословије богословија и постмодерна приближе, тако и настојања из угла постмодерне, да се јаз између постмодернизма и богословије ублажи, или да се православље повуче из те конфронтације.

ПОСТМОДЕРНИ ПОВРАТАК РЕЛИГИЈИ

Тенденција да се јаз између постмодернизма и религиозности ублажи, или замагли, може се запазити како код неких постмодерних богослова, тако и код неких постмодерниста, као што су Жак Дерида и Ђани Ватимо.

ВЕРА И ЉУБАВ

У свом зборнику под насловом *Религија*, Дерида и Ватимо (1996) су окупили низ живих филозофа који се баве питањем религије и њене обнове у различитим деловима света и код различитих друштвених слојева, посебно филозофа.

Ватимо (о коме говори и Рорти, 2002) се последњих година у луку враћа религиозности своје младости, тј. католичанству, истина са извесним „ревизионизмом” – прво, тако што Христа не поистовећује ни са истином, ни са моћи, него једино са љубављу и вером и друго, тако што „заобилази” давнашње сукобе религије са филозофијом и науком и закључује: „зато што су се разводниле метафизичке мета–приче, филозофија је поново открила плаузибилност религије, те услед тога религиозну потребу опште свести може да посматра изван схеме просветитељске критике” (Rorti, 2002, стр. 9).

Ако један постмодерниста може да раскрсти са метафизиком, а онда да се врати миту, онда је могућа свака мета–прича, а не само метафизичка.

У својој књизи *Вера*, Ватимо (Vattimo, 2000) је критичан према институционализованој религији и цркви, али се враћа вери. По њему, ослобођена постмодерном од субординације знању, вера се открива као кључни чинилац културног и личног живота.

Када је Ватима његов негдашњи учитељ питао – да ли још верујеш у Бога, овај је одговорио: „Па, верујем да верујем”. То му је била полазна тачка да у књизи „Након хришћанства” (*After Christianity*, 2002) објасни како је своју веру обновио након периода бављења Ничеом и Хајдегером. У првом делу књиге он доказује да је секуларизација била испуњење средишње хришћанске поруке и да је припремила људе за нову фазу хришћанства (отуда наслов „након хришћанства” – што би требало да сугерише и неки остатак постмодернизма у свему, тј. пост–хришћанство). У другом делу он показује да је постмодерна фрагментација и постколонијализам припрема за „духовно раздобље” према давнашњој подели историје, код Ђоакина ди Фјореа.³

На крају, Ватимо долази до закључка да је „мека мисао” – до које је филозофија дошла кроз постмодерну критику метафизике и увид да је све само интерпретација, да је „стварно” релативна категорија, те да нема чврсте и тврде истине, како је веровало просветитељство, у својој критици религије и сујевеља – омогућила да религија поново постане озбиљно питање за филозофију.

---

³ Ђоакино ди Фјоре (Giacchino da Fiore, 1130–1201), италијански мистик, који је развио хришћанску филозофију историје, са три „прогресивна” периода–раздобља: Оца, Сина и Светога духа. За Ватима он је значајан и као један од оних који су се трудили да иза „писма” проникну у „дух” Светог писма. Ако умни дух ниче из писма Старог завета (Оца) и Новог завета (Сина), онда значи да ће се и историја саобразити томе, те ће ново духовно доба настати надовезивањем на претходна два.

Дакле, видимо да размекшана мисао омогућује Ватиму да се врати вери и љубави. Спиноза би вероватно узвратио: *Amor Dei intellectualis*.

На скупу посвећеном теми *Религија и постмодерна* одржаном на католичком Универзитету Виланова (у САД), септембра 1997, Жак Дерида је говорио о повратку вери у нешто немогуће, а радови са скупа су објављени у зборнику под насловом *Бог, дар и постмодерна* (Cupitt, 1998).

А/ТЕОЛОГИЈА – ДЕНЕГАЦИЈА И СВЕТО

Нешто другачије томе приступа Марк Тејлор (Taylor, 1984, 1990), који пихвата постмодерну тезу о језичким играма и цео однос постмодерне и религије решава у равни језичке игре.

У свом делу посвећеном постмодерној *а/теологији* (Taylor, 1984), он полази од двојства теизам – атеизам и из тога гради своју деконструктивну кованицу *а/теологија*, која би требало да наидиће двојство *теологија–атеологија*. Она треба да означи и крај теолошког двојства Бог-човек и просветитељског двојства човек–Бог.

А/теологија је нова нарација спасења у времену након смрт Бога, која надилази како причу о слабом и грешном човеку коме је потребан опроштај да би задобио живот вечни, тако и просветитељску причу о моћном човеку који својим снагама себе спасава кроз историју прогреса. Кроз апофатичко „нити ово/нити оно” *а/теологија* треба да ослободи човека двојства успостављеног паром „веровање у Бога–неверовање у Бога”.

Дакле, то становиште претендује да надиће супротност између онтолошког теизма и хуманистичког атеизма кроз реторику постмодерне – да врати интерес и однос према светом након „смрти Бога”. Наиме, „смрт Бога” је одсуство које води поновном рађању интереса за свето. „Свето није Бог, него оно што преостаје и што прилази након што су богови заказали” (Taylor, 1990: стр. 231). Тејлор нуди своју *а/теологију* за постмодерну епоху, пост–атеистичког друштва.

У својој новијој књизи *Денегација Бога* (1994) он истиче да његово становиште није резултат негације негације, него денегације. По њему, парадокс денегације не сме се побркати са негацијом негације. Ту разлику он тумачи овако. У негацији негације супротности су реципрочно успостављене кроз процес у коме је разлика успостављена, док је идентитет сачуван. Стога је негација негирана тако да виша афирмација представља измирење, или синтезу супротности. Насупрот томе, денегација је негација која негира саму себе и тиме понавља негацију коју привидно негира. Стога у денегацији супротности нису измирене у вишој синтези, него се држе заједно у својој одвојености.

Тејлор своје становиште овако излаже:

Више не верујем у Бога, али више не могу да не верујем у свето. Вера у Бога је постала немогућа а вера у немогуће неизбежна, када одређена побожност (piety) мишљења човека доводи до ивице немишљивог, где свето прилази повлачећи се и повлачи се прилазећи. Свето је денегација Бога, а Бог је денегација светог.

ЛИТЕРАТУРА

Постмодерна и религија

- [1] Adler, Margot (1986): *Drawing Down the Moon: Witches, Druids, Goddess-Worshippers, and other Pagans in America Today*, Boston: Beacon Press
- [2] Berry Ph. and Wernick, A. (eds), (1992): *Shadow of Spirit: Post-modernism and Religion*, London: Routledge
- [3] Caputo, John D. & Scanlon, Michael (1998): *God, the Gift, and Postmodernism*, Indiana University Press
- [4] Derrida, Jacques; Vattimo, Gianni, eds. (1996): *Religion*, Stanford Univ. Press
- [5] Диби, Жорж (1976): *Време Катедрала*, Нолит, Београд
- [6] Hampson, Daphne (1990): *Theology and Feminism*, Oxford: Blackwell
- [7] Ловмјањски, Хенрик (1996): *Религија Словена*, Београд: XXV.
- [8] Lyotard, Jean-Francoise (1984): *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*, Minneapolis: Un. of Minnesota Pr. (српско изд. Постмодерно стање, Светови; Н. Сад)
- [9] Miller, David L. (1974): *The New Polytheism: Rebirth of the Gods and Goddesses*, New York: Harper & Row
- [10] Nielsen, Niels, Jr. (1993): *Fundamentalism, Mythos, and World Religions*, New York: SUNY
- [11] Рјенкур, Амори де, (1998): *Жена и моћ кроз историју (I–II)*, Београд: Верзал пресс
- [12] Рорти, Р. (2002): „Истина и знање су питања социјалне кооперације”, *Златна греда*, број 3, јан. 2002, Н. Сад
- [13] Taylor, Mark C. (1984): *Erring: A Postmodern A/theology*, Chicago Un. Press
- [14] Taylor, Mark C. (1990): *Tears*, SUNY, N. York
- [15] Vattimo, Gianni (2000): *Belief*, Polity Press, London
- [16] Vattimo, Gianni (2002): *After Christianity*, Columbia University Press, N. York

Богословски одговори постмодерни

- [17] Altizer, Thomas J. J., ed. (1967): *Towards a New Christianity: Readings in the Death of God Theology*, New York
- [18] Bottum, J. (1994): „Christians and Postmoderns” – *First Things* 40, Feb. 1994, p. 28–32
- [19] Certeau, Michel de (1997): ‘How is Christianity thinkable today?’ in *The Postmodern God: A Theological Reader*, ed. G. Ward, Oxford: Blackwell
- [20] Cupitt, Don (1994): *After All: Religion without Alienation*, London: SCM
- [21] Cupitt, Don. (1998): *Mysticism After Modernity*, Malden, MA: Blackwell Publishers.
- [22] Ford, David, ed. (1997): *The Modern Theologians*, Oxford: Blackwell
- [23] Hopko, Thomas, protopresbyter: „Orthodoxy in Post-Modern Pluralistic Societies” – Faculty of St. Vladimir's Seminary, Crestwood, NY, 1998 – <http://www.svots.edu/Faculty/Thomas-Hopko/Articles/Orthodoxy-and-Post-Modernism.html>
- [24] Griffin, David Ray (1989): *God and Religion in the Post-modern World: Essays in Postmodern Theology*, Albany, NY
- [25] Lindbeck, George (1984): *The Nature of Doctrine: Religion and Theology in a Postliberal Age*, London
- [26] Ловмјањски, Хенрик (1996): *Религија Словена*, Београд: XXV.
- [27] Marion, Jean-Luc (1991): *God Without Being*, Chicago
- [28] Meyer, Rev. Suzanne (1996): „Unitarian Universalism and the Post Modern Imagination” – Southeast Unitarian Universalist Summer Institute, Radford, Virginia, July 14-20, 1996
- [29] Milbank, John (1990): *Theology and Social Theory: Beyond Secular Reason*, Oxford

- [30] Scharlemann, Robert P. (1991): *The Reason of Following: Christology and the Ecstatic*, Chicago
- [31] Ward, Graham (1997): ‚Postmodern Theology‘ – in Ford, David, ed. (1997): *The Modern Theologians*, Oxford: Blackwell
- [32] Ward, G., ed. (1997): *The Postmodern God: A Theological Reader*, Oxford: Blackwell
- [33] Winqvist, Charles (1986): *Epiphanies of Darkness: Deconstruction in Theology* Chicago
- [34] Winqvist, Charles (1995): *Desiring Theology*, Chicago